

Авдо Сућеска

ОСВРТ НА ПРИКАЗ ИСТОРИЈЕ БОСНЕ У ОСМАНСКО-ТУРСКОМ ПЕРИОДУ

Османски период босанске историје тек је глобално изучен. Многа питања су, такође, тек начета, а друга чекају да буду тек уочена и на ваљан начин урађена.¹⁾ У таквим околностима сваки аутор који покуша да да једну задовољавајућу синтезу историје Босне под османском влашћу налази се, такође, пред непремостивим тешкоћама. Пред таквим тешким задатком нашао се и аутор текста о османском периоду босанске историје, објављеном у II издању Енциклопедије Југославије. Аутор се, очигледно, трудио да уради најбоље што је знао и умιο и у томе је релативно успио. Јер, у сваком случају, његов текст представља видан корак напријед у односу на текст који је о овом периоду историје Босне објављен у I издању Енциклопедије Југославије, премда је садашње стање науке омогућавало да тај посао буде знатно боље урађен.²⁾ Да је то учињено, у тексту би се избјегле извјесне површности, недоречености, па и произвољности. Али, шта је, ту је. Текст је објављен и никакве примједбе не могу утицати да се он измијени, односио побољша. И с те тачке гледишта разговор о овом тексту не би имао никаквог смисла. Циљ овог осврта и није у томе да се да критичка оцјена објављеног текста критике, ради, већ да се уочавањем извјесних пропуста и слабости у објављеном тексту, у вези са одређеним питањима, која ће бити обрађивана у посебним натукницама у даљим свескама Енциклопедије, помогне да та питања буду боље обрађена. У том свјетлу, и само из тих разлога, желим да се осврнем на нека крупнија питања из приказа у новом издању Енциклопедије историје Босне под османском влашћу.

Некритичко и механичко преузимање неких дијелова текста објављеног у I издању Енциклопедије Југославије негативно је, по моме мишљењу, утицало на композицију новог текста, у коме нису систематски и прегледно приказана нека крупна питања из историје Босне под Турцима, као што су, нпр. аграрни односи, организација османске власти, положај Муслимана и др. Да је то урађено како треба сигурно би била избјегнута непо-

¹⁾ Упор. Сућеска А.: *Основни резултати послужератне босанско-герцеговачке историографије о османско-турском периоду, Савјетовање о историографији БиХ (1945—1982)*, Посебна издања АНУБиХ, књига LXV, Сарајево 1983.

²⁾ Исто.

требна понављања, многе контрадикције, па и нетачности у новом тексту.

У првим пасусима текста приказан је тимарски систем и његове карактеристике, а на стр. 181 се посебно говори о аграрним односима (!). У приказу тимарског система тачно је речено да је он био изграђен на државној земљи (ерази мири), док се у одјелку о аграрним односима говори о томе да је мирија у Босни имала двојаки карактер, тзв. харачки и ушријски, зависно од тога да ли су посједници земље били хришћани или муслимани, што је нетачно. То питање је у науци већ одавно рашчишћено и доказано да су оба споменута вида земље спадала у тзв. мулк, да су постојала у Арапском халифату и да је путем давања те земље у тзв. икту још код Арапа утрт пут будућој ерази мири, која ће постати владајући облик земљишне својине у Османском Царству и то поглавито у Анадолији и Румелији.³⁾

Непотпуно је, даље, објашњена разлика између тимара и зијамети и хасови *serbest* (слободни). Без тога се не може како хода убираних с тих посједа (стр. 176), што је тачно, али требало је истаћи још да су тимари били *serbest degil* (неслободни), а зијамети и хасови *serbest* (слободни). Без тога се не може како треба објаснити систем османско-турске локалне управе.⁴⁾

Нејасно је, даље, шта је аутор, говорећи о правима војника (спахија), мислио тврдњом да су »право уживања прихода с мирије војници могли само дјелимично преносити на своје потомке« (стр. 176), када се зна да спахије нису имали право располагања тимарима и зијаметима, чак ни под режимом одаклука. Нејасна је, исто тако, тврдња да су у рају спадали трговци и занатлије (стр. 176), када се зна да су они били *mu'af*.⁵⁾ Друга је ствар што су и једни и други, па и сви остали, укључујући и спахије уколико су посједовали тзв. рајинску земљу (баштина, чифтлук), морали давати рајинске дажбине. Смјела је и тврдња да феудалци из предосманске Босне нису остајали на својим старим баштинама (стр. 177), када се зна за одредбе најстаријих канунама за босански санџак да се тимари и зијамети у Босни не дају странцима (*«esnebiye verilmeуur»*).⁶⁾ Осим тога, у науци није доказано да Османлије нису записивали старе баштине домаћим феудалцима као тимаре, односно зијамете. Контрадикторна је тврдња, на истом мјесту, да су у османском систему разни »сло-

³⁾ Упор. Бастајић К.: *Тимарско власништво* Загреб 1958.

⁴⁾ Упор. Сућеска А.: *Ајани*, Сарајево 1965, стр. 24—47.

⁵⁾ Упор. Handžić А.: *Značaj muafijeta u razvitku građanskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, ЈИЧ, часопис бр. 1—2, Београд 1974. Остали радови А. Хандића значајни за ово питање наведени су у биљешци бр. 38 мога рада који је цитиран у првој биљешци овог текста.

⁶⁾ Вид. *Кануни и канунаме*, за Босански, Херцеговачки... Оријентални институт Сарајево, Сарајево 1957.

јевни били прилично затворени, јер је прелаз из једног у други био законом спречаван», с тврдњом у сљедећем пасусу, гдје се истиче да су намјесто ранијих странаца, који су премјештани из Босне долазили домаћи људи који су примили ислам и стекли заслуге да буду уведени у војнички слој.»

Некритички је преузет из ранијег текста Енциклопедије приказ подожаја раје (стр. 178), јер се остаје при ранијем нетачном схватању да рају у Босни чине већином хришћани и да су они главна експлоатисана маса, иако се зна да је и претежан број муслимана у Босни, који су до краја XVII стољећа чинили већину, спадао у категорију раје.⁷⁾

И иначе, приказ положаја раје у Босни, као главне произвођачке класе кроз читав османски период, представља слабу страну овог текста. Тај проблем је, истина, врло тежак за изучавање с обзиром на конфесионалну структуру босанске раје, али не толико тежак да при садашњем стању историјске науке и нама познатих извора, није могуће озбиљније ући у његово рјешавање. У приступу овом питању мора се увијек имати на уму чињеница да рају, или боље рећи цјелокупно земљорадничко, феудалним теретима (спахијским, чифлучким и државним, осим џизије) оптерећено становништво у Босни и Херцеговини кроз читав период османске власти чине муслимани и хришћани, без обзира на чињеницу да се бројчани састав тог становништва временом мијењао.⁸⁾ Према томе, муслиманска раја (сељаци) са становништва класности спадају у општу категорију раје, без обзира што су им нека давања феудалцима и држави била мања. Али, зато су муслимански сељаци, врло често против своје воље, за разлику од хришћана, били често оптерећени, пошто је Босна увијек била крајина, војном службом у корист Османлија (пег-и њам). Све то важи за читав период аграрних односа, како тимарски, тако и чифлучки.⁹⁾ Истина, у периоду замаха чифлучења, а нарочито од прве половине XVIII стољећа један дио муслиманске раје је покушавао да се путем јањичаризације (баше) ослободи рајинског статуса, што је онемогућено драстичним мјерама османских власти.¹⁰⁾

У вези с положајем раје недовољно је приказан и систем оптерећивања дажбина у корист спахија, чифлук-сахибија и органа власти, мада је учињен краћи осврт и на то питање (стр.

⁷⁾ Упор. Соловјев А.: *Нестанак богумилства и исламизација Босне*, Годишњак Друш. истор. БиХ, I, Сарајево 1949; Сућеска А.: *Положај раје у Босни у XVIII стољећу*, Дијалог бр. 6, Сарајево 1978; Хаџијахић М.: *Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX стољећа*, Прилози Института за историју у Сарајеву, бр. 11—12, Сарајево 1975—76.

⁸⁾ Исто.

⁹⁾ Исто.

¹⁰⁾ Исто.

181). Када је ријеч о том осврту, није јасно наглашена разлика у начину плаћања пореза испенце и ресми чифт, а разлика је битна, јер су намет испенце плаћали сви одрасли мушкарци хришћани, а ресми чифт је наплаћиван само од домаћинства. Исто тако, недовољно је прецизирано питање права тапије, јер се тврди да је тапију плаћало свако домаћинство. Када? У вези с насљеђивањем речено је да су чланови породице насљеђивали право тапије »уз услов плаћања преносне таксе« (стр. 181), што је нетачно. Према османским законима (канунаме), мушка дјеца су имала право насљеђивања тзв. рајинске земље (баштине, чифлуци) без плаћања тапијске пристојбе, а женској дједи је касније признато прече право на тапију у односу на странце, наравно уз услов плаћања тапијске пристојбе.¹¹⁾

У овом тексту на више мјеста се говори о чифлучењу. То је један од најсложенијих проблема историје Босне под Турцима. Али и при садашњем стању науке могуће је одређеније дати глобалну слику о времену настанка тог процеса, његовим токовима, периоду његовог највећег интензитета и времену дефинитивног уобличења. С тим у вези, смјело је тврдити да је тај процес у замаху већ у XVII стољећу и да већ тада сељаци постају кметови посађени на туђу земљу на којој раде за старе и нове господаре под тежим условима и већим теретима (стр. 178). Процес чифлучења је, истина, започео већ концем XVI стољећа и у Босни, али његов замах долази до изражаја тек у XVIII и још више у XIX стољећу, под утицајем много сложенијих фактора од оних који су наведени у тексту објављеном у Енциклопедији. Када је ријеч о дефинитивном уобличењу процеса чифлучења у Саферској наредби, недовољно је речи да је »кулук био укинут за кметове који су давали трећину, али је остао за оне који су давали мање од трећине« (стр. 187), јер се то односи дјелимично само за дијелове херцеговачког и травничког санцака.¹²⁾

На стр. 178 слиједи приказ о капетанијама и капетанима. Ту је речено да су капетаније стваране према искуству Аустрије и Млетачке, што не одговара стварности, јер се прве капетаније и капетани појављују на ријекама,¹³⁾ да би се тек касније, претежно у XVIII стољећу, потпуно територијализирале и имале своју специфичну еволуцију.¹⁴⁾

¹¹⁾ Вид. Спахић В.: *Земљишно-књижни систем у БиХ за вријеме Турака*, Историјско-правни зборник, св. 3—4, Сарајево 1950.

¹²⁾ Вид. текст Саферске наредбе; *Аграрни прописи БиХ*, сабрао: Аграриус, Тисак и наклада Даниела А. Кајона, Сарајево 1911.

¹³⁾ Упор. Шабановић Х.: *Војно уређење Босне од 1463, до краја XVI стољећа*, Год. Друш. ист. БиХ, XI, Сарајево 1960.

¹⁴⁾ Упор. Крешевљаковић Х.: *Капетаније у БиХ*, Сарајево 1954.

Што се тиче питања оцаклука посада у капетанијама, смјело је засад тврдити да су настали када и оцаклук тимари и да су плате посадника имале статус гедик тимара. Такве тимаре уживали су само мустахфизи, а сви остали добивали су плате у новцу (меваџиб).¹⁵⁾

У вези с питањем награђивања капетана, према садашњем стању науке, зна се да су неки први капетани уживали зијамете и потицали из најугледнијих спахијских породица, а да већина капетана из XVIII и XIX стољећа уживају плате у новцу (меваџиб), као и остали посадници,¹⁶⁾ а не обрнуто, како је написано у тексту о коме је ријеч. Тачно је да су капетани постали у XVIII стољећу »најзначајнији и најутицајнији друштвени слој у Босни«, али тешко се може казати да су они тада »потиснули заступнике централне и провинцијске управе мутеселиме, забите и др.« (стр. 178), јер се зна да сви ти функционери тада тијесно сарађују и сваки на свом подручју и дјелокругу настоји, и углавном успијева, да постане фактор првог реда, те да врло успјешно сарађује у експлоатацији произвођачких слојева, нарочито босанских сељака, међу којима је био још увијек огроман број сељака муслимана. Још мање се може говорити о томе да су капетани »били носиоци опће конфронтације босанских феудалаца и централне власти, која се снажно испољава од почетка XVIII вијека« (стр. 178). Напротив, за такву конфронтацију капетани нису имали тада никаквих разлога, јер ничим није био угрожен њихов повлаштени положај, што ће се десити тек у првим деценијама XIX стољећа, у вријеме покушаја централне власти да завођењем реформи у војсци и управи укине капетане, капетане и ајане.

Посебно је питање односа јањичара и капетана. На стр. 180 говори се о наводној спрези јањичара, еснафа и капетана у XVIII стољећу, што се може тешко доказати, јер историјски извори из тога доба (службени документи, домаће хронике и др.) показују сасвим супротно. Ти извори показују да се припадници јањичарске организације и еснафа, особито у њиховим најјачим центрима Мостару и Сарајеву, половином XVIII стољећа налазе у оштрој конфронтацији са свим носиоцима османске власти у Босни, међу њима и с капетанима. У тим центрима, у јањичарским круговима, ниче идеја о дизању буне свих израбљиваних слојева муслиманског становништва, нарочито муслимана сељака, педесетих година XVIII стољећа, против зулума свих представника османске власти у Босни — босанског везира, његових службеника, санџак-бега, мутеселима, ајана, капетана, кадија и др. Ка-

¹⁵⁾ Крешевљаковић Х.: *Капетаније*; Сућеска А.: *Сличности и разлике у наслеђивању оцаклук тимара и оцаклука тврђ. посада*. Год. Прав. фак. у Сарајеву, XXII, Сарајево 1972.

¹⁶⁾ Исто.

рактеристично је да су у угушивању те буне одлучујућу улогу одиграли управо капетани као експоненти султана и босанских везира и да су најенергичније одбили сваку помисао на сарадњу с јањичарима, која им је, иначе, била понуђена.¹⁷⁾

Када је већ ријеч о споменутој буну, која сигурно представља најзначајнији догађај у унутрашњој историји Босне у XVIII стољећу, зачуђује чињеница да је она у тексту Енциклопедије једва и поменута. А улажење у суштину тих догађаја даје одговор на многа важна питања историје Босне тог времена, нарочито одговор на питања класне суштине историје босанских Муслимана под османском влашћу.

Најслабију страну овог текста управо представљају они дијелови у којима је приказан положај појединих слојева муслиманског становништва Босне, њихови међусобни односи, као и њихов однос према османским органима власти и према Османском Царству уопште.

Што је тиче положаја босанских Муслимана у Османском Царству, мора се увијек имати у виду чињеница да су они чинили једну класно структурирану заједницу, чији су припадници били међусобно повезани заједничком религијом, заједничком културом која се обликовала под снажним утицајем ислама, заједничким интересом (нарочито касније) у одбрани голе егзистенције, као и осјећајем заједничког припадништва исламској држави — Османском Царству. И када су се у тим питањима осјећали угроженим, онда су се они налазили на заједничким позицијама, а то се дешавало у кризним ситуацијама изазваним најчешће спољним, а касније и унутрашњим разлозима. У свим осталим односима ријеч је о једној заједници која има сва обилежја једног класног друштва, чији се припадници у међусобним односима понашају према своме мјесту у производним односима. У тим односима долази до изражаја класни карактер припадника те заједнице, у коме се поједини актери понашају по законима класног друштва и класне борбе.

У свјетлу тих чињеница мора се посматрати и историја босанских Муслимана, која је приближно тако приказана у одредници »Муслимани« у новом издању Опће Енциклопедије, о чему, нажалост, није вођено рачуна у тексту о коме говоримо. Када се ствар тако постави, онда нема потребе да се говори о неком вјештачком јединству муслиманског народа Босне које је евидентно, тобоже, већ од XVII стољећа, јер то јединство долази

¹⁷⁾ Упор. Дашванин Н.: *Љетопис*, ГЗМ, Сарајево 1914/15; Бенић Б.: *Љетопис фрањевачког самостана у кр. Сутјесци*, ГЗМ, XXXVIII, Сарајево 1925 и 1926; Башескија М. М. III: *Љетопис (1746—1804)*, превео М. Мујезиновић, Сарајево 1968; *Tarihi Izzi; Сицил тешањског кадије из половине XVIII стољећа*, фотокопије и преводи А. Полимца у АНУБиХ.

само до изражаја у кризним ситуацијама изазваним опасношћу за физичку егзистенцију свих Муслимана. У »мирнодопским условима«, међутим, нема јединства. Тада се одвија све по логици класног друштва — спахије су спахије, јањичари су јањичари, ајани су ајани, капетани су капетани, а сељаци су сељаци. Земља је главно средство производње, оптерећено разноврсним дажбинама и наметима у корист феудалаца и државе. Ко је обрађује и држи, морао је да плаћа све те намете. Да не бих даље улазио у ово интересантно питање, чији сам приказ морао мало да поједноставим, желим да нагласим да се историја босанских Муслимана под влашћу Османлија одвијала у знаку описаних околности и да она има сва обиљежја која карактеришу стање у свим дијеловима Османског Царства у којима су постојале сличне муслиманске заједнице, чија је економско-друштвена база почивала на класичним османским институцијама. Сва економска и друштвено-политичка кретања у таквим заједницама имала су *mutatis mutandis*, слична обиљежја, наравно с регионалним специфичностима условљеним етничким разликама и унутрашњим и спољно-политичким условима. То важи и за разне облике отпора и буна које пружају и воде одређене друштвене снаге, које се задуго одвијају у оквиру система, било да је ријеч о сељачким бунама, бунама градских произвођачких слојева,¹⁸⁾ или бунама најкрупнијих слојева феудалне класе, као што је био случај с буном капетана и ајана у Босни, на челу са Хусејин-капетаном Градашчевићем.

Када је ријеч о бунама и отпорима појединих слојева босанског муслиманског становништва, а не свих Муслимана, јасно се осјећају одређене фазе и разлози тим отпорима и бунама. Још у XVII стољећу било је таквих побуна у сарајевском крају, истина у мањем опсегу и с мањим интензитетом. У тим побунама учествују углавном муслимани сељаци.¹⁹⁾ Те побуне престају за вријеме тзв. великог рата (1683—1699), да би се поново појавиле, с јачим интензитетом, у првој половини XVIII стољећа и кулминирале у великој сељачкој буни педесетих година XVIII стољећа, која је трајала више од десет година.²⁰⁾ У тим бунама на једној страни учествују сељаци, понекад ситни и средњи слојеви градског становништва, по неки ситни спахија који се издржавао својим радом и извјестан број имама (улеме), а у њиховом сузбијању сви повлаштени слојеви друштва који су у огромној већини били домаћи људи: везири, мутесарифи, војводе, ка-

¹⁸⁾ Упор. Akdag M.: *Celâli isyanlari (1550—1603)*, Ankara 1963.

¹⁹⁾ Упор. Сућеска А.: *Сељачке буне у Босни у XVII и XVIII стољећу*, Год. Ист. др. БиХ, XVII, Сарајево 1969.

²⁰⁾ Исто. Сућеска А.: *Буне сељака Муслимана у Босни у XVII и XVIII стољећу*, Историјски институт у Београду, Зборник радова, књ. 1, Београд 1976; Хаџијахић М.: *Буне и устанак у Босни средином XVIII стољећа*, Хисторијски зборник, 1980—1981, Загреб 1982.

петани, ајани, кадије и највећи број спахија. Циљ такве буне није био обарање султанове и везирове власти, већ борба за смањивање разноврсних терета, и разноврсних зулума, којим су сељаке оптерећивали споменути органи власти, спахије и чифлук-сахибије, а које сељаци нису могли више подносити. Према томе, нема ту никаквог борбеног јединства нити неке имагинарне слоге босанских Муслимана.

У другој фази, почев од треће деценије XIX стољећа, у периоду када османски султани настоје да спроведу реформе старе војне и државне организације, дижу се против спровођења тих реформи они слојеви муслиманског становништва који су највише били погођени реформама, да би сачували своје старе позиције. То су у трећој деценији XIX стољећа били јањичари, а почев од четврте деценије капетани и ајани. Зашто се они буне тек тада, а не раније, и зашто они у својим писмима султану покушавају да свој лични интерес подигну на степен општег? Па буне се из сасвим разумљивих разлога, јер су султанове реформе биле усмјерене на потуно укидање било одређеног војног реда (јањичари) и свих оних привилегија које су биле с тим повезане, било на укидање одређених институција и одређених привилегија њихових носилаца (капетаније, капетани). У том свјетлу би требало сагледавати и покрет Хусејин — капетана Градашчевиха и касније отпоре мјерама централне османске власти у Босни. Истина је да у програму Хусејин — капетана постоје елементи борбе за аутономију, али у оквиру система. Иако значај тог покрета не треба потцјењивати, ваља нагласити да је програм аутономије био врло ограничен, јер највећи домет у њему представља захтјев да се убудуће за везира у Босни поставља Босанац, домаћи човјек, који би требао да штити постојећи поредак, тј. који би гарантовао, више него везири странци да се у том старом поретку неће ништа мијењати. То је, у ствари, суштина борбе за »самосталну власт« (стр. 185!) босанских Муслимана. Према томе, ријеч је очигледно о класно ограниченом програму и покрету, којег је, по моме мишљењу, врло смјело одредити као борбу босанских Муслимана за аутономију Босне под суверенитетом султана (стр. 184—185). Тешко је говорити о овом покрету као покрету свих босанских Муслимана за аутономију Босне, када је он не само класно ограничен (воде га феудалци, који се боре за очување својих привилегија), већ и нејединствен у самим редовима горњих слојева муслиманског становништва, јер у њему не учествује највећи број херцеговачких капетана и ајана, као и знатан број босанских капетана, ајана и дыздара.²¹⁾ Схватање да је то била борба босанских Муслимана за аутономију изводи се из представки Хусејин — капетана султану, у којима он наводи да га је изабрао за везира, однос-

²¹⁾ Упор. Крешевљаковић Х.: *Капетаније*.

но да се дигао »босански народ«. Морало би се прво објаснити шта значи овдје »босански народ«, јер у феудалној епохи под таквим појмом као појмом политичког народа се подразумевају само феудалци. Осим тога, нејасно је да ли се под тим појмом подразумевају само муслимани, или су ту и хришћани, тим прије што је и у војсци Хусејин — капетана, као и његовог ривала Али — паше Сточевића, било хришћана, наравно њихових кметова, што је позната појава у феудалној епохи, а и у Османском Царству на прелазу из XVIII у XIX стољеће. У тексту се, и иначе, на неколико мјеста за сличне ситуације употребљава исти термин. Да ли је то методолошки оправдано? Употреба таквог термина у споменутом контексту је, по моме мишљењу, научно неоправдана, јер замагљује класну суштину историје босанских Муслимана у Османском Царству. А приказ те историје у складу с научном методологијом ниуколико не би умањио значај чињенице да босански Муслимани у народносном погледу још знатно раније чине једну посебност, односно да они као цјелина чине један народ, као што један народ чине Срби, односно Хрвати у Босни и Херцеговини. Напротив, њихова посебна класна структура и заједничка психолошко-културна и друга обиљежја, која се разликују од обиљежја њихових суграђана и комшија хришћана (Срба и Хрвата) и Јевреја, најснажније потврђују ту посебност. Уосталом, у овом тексту не употребљавају се народносна имена ни за остало становништво Босне и Херцеговине, посебно хришћанско.

Џевад Јузбашаић

КРИТИЧКЕ НАПОМЕНЕ НА ТЕКСТОВЕ КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА ИСТОРИЈУ ПЕРИОДА АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ И НАЦИОНАЛНЕ ОДНОСЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Сви знамо да је далеко лакше критиковати туђе радове него их сам написати. Желим, такође, рећи да нисам могао у одређеном року испунити своју обавезу преузету према Редакцији Енциклопедије, тако да би мој текст био корак даље од онога што је о анексији у ранијем издању написао Васо Чубриловић. Ипак, уз све обзире и уз пуно поштовање напора које су аутори енциклопедијских јединица уложили, себи бих дозволио да изнесем извјесне примједбе, првенствено на текстове који се тичу аустроугарског периода историје Босне и Херцеговине. Говорићу о неким питањима из материје која је распоређена у неколико поглавља, и то Хисторија (стр. 101—115), Државни развој и дру-